

Úvod

Každý má rád příběhy. Dobré příběhy pobaví, výborné okouzlí, a ty nejlepší nás dokonce mohou donutit přemýšlet. Přestože se to na první pohled nezdá, v příbězích si libují i filozofové a vědci. Rádi tráví čas ve smyšlených světech a doufají, že tímto způsobem zjistí také něco o světě kolem nás. Někdy při svých pokusech používají zvláštní rekvizity, např. kočku v krabici, padající výtah nebo alespoň spojené padající kameny, maličké demony či obří mozky. Jindy si vystačí s běžnými pomůckami, např. kyvadly, dvojčaty a zombiemi. Říkají tomu myšlenkové experimentování.

CO JE MYŠLENKOVÝ EXPERIMENT?

Nejprve se pokuste odpovědět na otázku, co je to *vtip*. Je to těžké, že? Vtip bude vtipem, i když se nikdo nezasměje. Bude vtipem, i když autorovi původně nešlo o humornou anekdotu, ale třeba o vážně míněné poučení. Některé vtipy se skládají z jediné věty, otázky, některé jsou dokonce jen prostým slovem, novotvarem, zkratkou, chemickou formulí, gestem. Některé vtipy jsou nepřeložitelné do jiného jazyka, jiné vyžadují odborné znalosti. Některé vtipy fungují jen v určité společenské situaci, jindy bychom tentýž projev považovali třeba za vážně míněný přípitek. Dokážeme určit obvyklé rysy vtipů: jsou určené k pobavení publika, obsahují líčení nějaké události s přiměřeným

množstvím podrobností, dojde při nich k nečekanému zlomu apod. To jsou však stále jen typické vlastnosti, ke kterým existují výjimky a od kterých je ještě daleká cesta ke klasické definici. S myšlenkovými experimenty se to má v tomto ohledu stejně jako s tipy. Známe jejich obvyklé vlastnosti, ve většině případů je rozpoznáme a pochopíme i jejich pointu. Je však nadmíru obtížné myšlenkové experimenty definovat; mnoho badatelů se dokonce domnívá, že je to vyloučeno.

Jaké typické vlastnosti mají myšlenkové experimenty? V prvé řadě to jsou příběhy, tj. něco se v nich děje, něco se změní, něco je jinak než obvykle. Příběhy se týkají nereálných událostí a popisují, „co by se stalo, kdyby“. Tyto příběhy jsou líčeny pomocí konkrétních detailů, jednotlivých osob, míst, myšlenek, jednání, jazyků či světů. A konečně, chce se po nás, abychom zapojili svoji představivost a ptali se sami sebe, co by se nejspíš stalo a co bychom v takové situaci řekli, chtěli, udělali.

Nabízíme zde sto slavných filozofických příkladů, které většinou tyto typické vlastnosti myšlenkových experimentů mají. Jde tak o barvitě popisované nereálných, hypotetických situací, které by nás měly přivést k zamyšlení a díky nimž bychom měli některé samozřejmé věci vnímat z nové perspektivy. Najdeme však mezi nimi i scénáře, které popisují situace důvěrně známé, s nimiž se setkáváme denně a jež bychom se zdráhali označit za nereálné. Vedle nich pak najdeme i příklady, u kterých bychom jen stěží dokázali rozpoznat konkrétní detaily. Takové pasáže vypadají spíše jako obecné filozofické argumenty, nikoli jako popisové dílčí situací. Pokud ale nemají všechny příklady ony typické vlastnosti, podle čeho jsme se rozhodovali, zda určitou pasáž mezi myšlenkové experimenty zařadit?

Myšlenkové experimenty chápeme jako *soubory pokynů určujících, co si představit, chceme-li něco zjistit*. Při výběru příkladů pro nás tedy byly zásadní dvě podmínky: zapojení představivosti a cíl, který tím sledujeme. To si zaslouží podrobnější vysvětlení. Dejme tomu, že chcete zjistit, která ze dvou věží blízkého

města je vyšší. Máte několik možností, jak danou úlohu řešit. Můžete například změřit vržené stíny obou budov a hodnoty porovnat, tj. vyřešíte zadání pomocí jednoduché matematické operace. Můžete vylézt na jednu z věží, rovnoběžně se zemským povrchem vystřelit velmi rychlý projektil na druhou věž a sledovat, zda a kde ji zasáhnete, tj. vyřešíte zadání pomocí reálného experimentu. Anebo si můžete představit, že se věže po malých krůčcích přisunují k sobě. Když jsou pak díky vaší obrazotvornosti postavené vedle sebe, snadno už jejich výšky před svým vnitřním zrakem srovnáte. Tento třetí způsob řešení je myšlenkovým experimentem. V mysli jste si na základě toho, co již znáte, vytvořili vhodnou scénu a tu jste pozorovali či hodnotili. Tento postup, jakkoli jednoduchý a jakkoli omylný, je první nutnou podmínkou myšlenkového experimentování: jsme vyzváni, abychom zadání řešili pomocí představivosti.

Druhá nutná podmínka souvisí s cílem, kterého pomocí obrazotvornosti chceme dosáhnout. Někdy si představujeme věci proto, abychom se pobavili (např. jaké by to bylo, kdybychom byli neviditelní), jindy proto abychom zklidnili či zjistili své emoce (např. jaké by to bylo na příjemnějším místě), nebo abychom ovládli své myšlenky (např. při počítání oveček před spaním). Myšlenkové experimentování je to teprve v okamžiku, kdy si věci představujeme jen proto, abychom zjistili, co by se v dané scéně stalo. Tedy jedině tehdy, je-li obrazotvornost vedena poznávacím cílem, může se jednat o myšlenkový experiment. Jinak řečeno, vytvoření obrazu (ale i chuti či zvuku) před naším vnitřním zrakem slouží prvotně k tomu, abychom tento obraz mohli pozorovat a případně hodnotit z hlediska jeho pravděpodobnosti a morálních či estetických kvalit. Pokud si představíte dva akordy znějící zároveň a výsledek shledáte jako libozvučný a umělecky zajímavý, pak jste provedli myšlenkový experiment. Pokud si představíte dva akordy znějící zároveň proto, abyste přehlučeli hlasy ve své hlavě, pak jste provedli reálný psychologický experiment.

Z výše řečeného plyne, že myšlenkové experimenty jsou charakteristické způsobem, jakým čtenář k popsané situaci přistupuje. Myšlenkové experimenty jsou často uvozené frázemi „představte si“, „dejme tomu“, „co by se stalo, kdyby“. Někdý však zadání neobsahuje jasný pokyn, jak úlohu řešit. V takovém případě pak nevíme jistě, zda máme zapojit představivost, nebo tužku a papír, či snad dokonce zkumavky, kyvadla, měřiče napětí; nevíme tedy, zda je pasáž míněna jako myšlenkový experiment, matematická slovní úloha, nebo zadání reálného experimentu.

V případě filozofických myšlenkových experimentů se samozřejmě nemusíme bát záměny myšlenkového experimentu za matematický příklad či vědecký pokus, hrozí však jiné nebezpečí – můžeme jako myšlenkový experiment chápat něco, co autor ve skutečnosti mínil jako *nekonkrétní úvahu* opřenou o obecné předpoklady. Tímto způsobem lze například chápat sémantické paradoxy. Konkrétní kulisy jsou v nich možná přidáné jen jako ornamenty, jež mají provázet logickou analýzu příkladů, nikoli jejich zkoumání před naším vnitřním zrakem. Možná si tedy nemáme v Paradoxu holiče představovat zarostlého lazebníka, jak stojí s břitvou u zrcadla, ruka mu mírně cuká a my ho nedokážeme v naší mysli přinutit, aby se ohlídl. Možná se máme spíše snažit dosáhnout výsledku pomocí prostého opakovaného přiřazování pravdivostních hodnot obecným výrokům.

Naše interpretace bude nesprávná i v okamžiku, kdy budeme jako myšlenkový experiment chápat pouhé *předložení obecné teze*, jejíž přesvědčivost nechtěl autor podporovat obrazotvorností. Jeho záměrem nebylo, abychom si výchozí situaci představili; chtěl jen, abychom ji přijali jako pravdivou. Toto nebezpečí hrozí zejména u slavných, avšak nepřilíš konkrétních scénářů typu Klamavý démon, Apriorní prostor či Přirozený stav. Třeba máme v uvedených případech bez dalšího představování si prostě jen přijmout tvrzení, že nelze pochybovat

o všem, že nelze odmyslet prostorové vlastnosti tělesa či že by bez státu nastala válka všech proti všem.

Možná jsme pochopili jako myšlenkové experimenty něco, co jejich autoři mínili jinak. Možná jim nešlo o představivost, ale o nějaký jiný způsob řešení úlohy. Škoda, které bychom se tímto nadinterpretováním mohli dopustit, je naštěstí velmi malá. Pokud totiž autoři mínili své pasáže jako nekonkrétní úvahy, zůstanou platné i po zapojení představivosti. A pokud je mínili jako prosté zavedení předpokladů, pak je obrazotvornost jen posílí.

CO NENÍ MYŠLENKOVÝ EXPERIMENT?

První skupinou filozofických textů, které jsme se rozhodli mezi myšlenkové experimenty neřadit, jsou *obecné argumenty*. Mínilme tím úvahy, ve kterých se konkrétní detaily buď vůbec nevykytují, nebo v nich hrají zcela podružnou roli. Z tohoto důvodu neřadíme mezi myšlenkové experimenty například slavnou Pascalovu Sázkou:

Jestliže Bůh existuje, je nekonečně nepochopitelný; vždyť s námi není, sám nedílný a neohraničený, nikterak souměřitelný. Proto nejsme schopni poznat, ani co je, ani zdali je. A kdo se potom odváží rozhodnout tuto otázku? Jistě ne my, když s ním naprosto nejsme souměřitelní.

Kdo by měl za zlé křesťanům, že pro svou víru nemohou uvést důkazy, vždyť přece vyznávají náboženství, které nemohou dokázat. [...] Prozkoumejme tedy tento bod. A řekněme: Bůh buď je, nebo není. Jenže k čemu se přikloníme? Rozum tu nemůže o ničem rozhodnout. Odděluje nás nekonečný chaos. Na okraji té nekonečné vzdálenosti se hraje

hra, v té padne panna, nebo lev. Na co vsadíte vy? Pomocí důkazu nemůžete udělat ani jedno, ani druhé; pomocí důkazu nemůžete vyloučit ani jedno z obojího.

Nevytýkejte tedy nesprávnost těm, kdo volili, vždyť sám o tom nic nevíte. – Ne, nevytýkám jim, že něco volili, ale že vůbec volili; vždyť i když se dopouští stejné chyby ten, kdo se hlásí ke kříži, jako ten druhý, chybuji oba; správné je nesázet vůbec.

Ano, jenže vy sázet musíte; není to dobrovolné, jste naloděn. Pro co se tedy rozhodnete? Nuže, musíte-li už volit, uvažte, na čem máte nejmenší zájem. Můžete ztratit dvě věci: pravdu a dobro; a dvě věci vsadíte: svůj rozum a vůli, své vědění a blaženost; a vaše přirozenost unikne dvěma věcem: omylu a bídě. Protože je nevyhnutelné, abyste volil, váš rozum nedojde větší újmy tím, že zvolíte to nebo ono. Jeden bod je tedy vyřízen. Ale co vaše blaženství? Zvažme ztrátu a zisk, zvolíte-li lva – že Bůh je. Porovnejme tyto dva případy: vyhrajete-li, vyhrajete všechno, prohrajete-li, neprohrajete nic. Vsadte tedy na to, že Bůh je, a neváhejte.¹

Autor staví čtenáře do hypotetické pozice, kdy má volit přesvědčení týkající se existence Boha za předpokladu, že selhaly všechny známé racionální argumenty pro to či ono stanovisko. Pascalova argumentace neobsahuje žádné konkrétní detaily; čtenář není vyzván, aby si před svým vnitřním zrakem představil nějakou konkrétní scénu a tu pak posoudil. Máme zde co do činění s obecnou rozvahou opřenou o porovnání nákla-

1 PASCAL, Blaise (1973): *Myšlenky*. Praha: Odeon, 136–137. Přeložil M. Žilina.

dů a možných zisků, nikoli s argumentem založeným na intuitivní přijatelnosti představované situace.

Z podobného důvodu necháváme stranou i Aristotelovo vyvrácení Zénónova Letícího šípů:

Zénón činí o tom klamný úsudek; neboť, tak tvrdí, jestliže všechno, pokud se kryje s něčím stejným, [bud'] stále jest v klidu [nebo se pohybuje], to však, co se místně pohybuje, jest stále v přítomném okamžiku, tedy pohybující se šíp je nehybný. To tvrzení je však nepravdivé, neboť čas se neskládá z nedělitelných okamžiků, jako ani žádná jiná velikost.²

Zde autor podává zprávu o stanovisku, jež dále ilustruje. Konkrétní detail – nehybný šíp v letu – má usnadnit pochopení Zénónova tvrzení, nikoli jeho stanovisko podporovat či vyvracet. Tato *netečnost* příkladu vzhledem k ilustrovanému tvrzení je klíčová. Autor nás nevybízí k tomu, abychom si představili, co by se stalo s vystřeleným šípem. Nechce po nás, abychom si představili letící šíp, který ztuhl ve vzduchu neschopen pohybu, a na základě této absurdní představy odmítl Zénónovu tezi jako silně neintuitivní. Vyvrácení Zénónovy teze provádí bez zapojení konkrétních kulis, jeho argument proti výchozímu ilustrovanému tvrzení je i zde zcela obecný.

Do téže skupiny pak řadíme i jiný známý filozofický text, Ry-leův příklad s univerzitou:

Cizinci, který je poprvé v Oxfordu nebo Cambridge, ukazují fakulty, knihovny, hřiště, muzea, katedry a kanceláře. Po prohlídce se cizinec zeptá: Ale kde je univerzita? Viděl jsem, kde bydlí studenti, kde sídlí

2 ARISTOTELÉS (1996): *Fyzika*. Praha: Rezek, 182. Přeložil A. Kříž.

kvestor, kde bádají vědci a všechno ostatní. Neviděl jsem ale univerzitu, ve které by sídlili a pracovali lidé na univerzitě.³

Pasáž barvitě popisuje situaci, kdy mluvčí nesprávně řadí objekty různého druhu na tutéž úroveň. Stejně jako u Zénónova příkladu nejde ani zde o vykreslení scénáře, jehož bychom v představách využili k posouzení pravděpodobnosti či hodnoty výsledku. Autor předkládá ilustraci, typický příklad, jazykový jev, který nám pomáhá lépe porozumět hranicím zastřešujícího pojmu. Ani zde není představivost použita k řešení úkolu; je použita jako nástroj k upřesnění významu.

V naší knize pomůžeme i známé filozofické pasáže, jež jsou podle nás návody na provedení *reálných experimentů*. Teze je v takových případech podporována tím, že popsany experiment skutečně provedete a sledujete, co se za daných okolností děje. Nikoli tím, že si představíte, *co by se stalo* za daných okolností. Mezi reálné experimenty počítáme například Nietzscheho Věčný návrat v následující formulaci:

Co kdyby se jednoho dne nebo jedné noci vplížil do tvé nejosamělejší samoty nějaký démon a řekl ti: „Tento život, jak jej teď žiješ a jaks jej žil, budeš muset žít ještě jednou a ještě nespočetněkrát; a nebude v něm nic nového, nýbrž musí se ti navracet každá bolest a každá rozkoš a každý nápad a vzdech a vše, co bylo ve tvém životě nevýslovně malé i velké, a všechno ve stejném pořadí a sledu – a také tento pavouk a toto měsíční světlo mezi stromy a také tento okamžik a já sám. Věčné přesýpací hodiny bytí se stále znovu obracejí – a ty s nimi, zrnko prachu!“

³ RYLE, Gilbert (2000): *The Concept of Mind*. Chicago: The University of Chicago Press, 16.

– Nevrl by ses na zem, neskřípal zuby a neproklínal démona, jenž by takto mluvil? Nebo jsi jednou zažil tak úžasný okamžik, v němž bys mu odpověděl: „Tys bůh a já nikdy neslyšel nic božštějšího!“⁴

Domníváme se, že podstatou scénáře je zkoumání vlastního emocionálního postoje k určité představě. Úvodní část splňuje kritéria myšlenkového experimentování: máme si představit jistou scénu, konkrétně démona, jenž nám oznamuje, že vše se bude opakovat. Další část se ale již neptá, jak by takový svět vypadal a zda by v něm například platily současné morální normy. Ptá se, zda je nám představa takového světa *příjemná*. Cílem je tedy dozvědět se něco o vlastním nitru, nikoli o popsání hypotetické situace jako takové. Je to stejně, jako bychom po vás chtěli, abyste si představili krásnou mrtvolu, a ptali se, zda vás taková představa vzrušuje. Dozvíte se tak něco o mrtvém těle, nebo o svých preferencích?

Reálný experiment nemusí být vždy veřejný, někdy k němu nepotřebujeme nic víc než vlastní hlavu. Zkuste si zapamatovat co nejdlejší řadu čísel, zkuste jen tak spočítat druhou odmocninu z 27, zkuste si co nejrychleji navodit pocit znechucení. Výše uvedená Nietzscheho pasáž míří stejným směrem. Máme provést privátní emoční test, díky kterému odhalíme vlastní postoj k jisté představě či myšlence.⁵

⁴ NIETZSCHE, Friedrich (1996): *Radostná věda*. Olomouc: Votobia, 198–199. Přeložila V. Koubová.

⁵ Máme za to, že reálné psychologické experimenty tohoto druhu jsou prvním krokem při jakémkoli *hodnotícím* myšlenkovém experimentování, tj. v situacích, kdy je naším cílem morální či estetické hodnocení imaginární situace. Při nich nejprve zjišťujeme postoj k jisté představě či myšlence na škále příjemné/nepříjemné, poté na tuto představu aplikujeme další kritéria spojená s všeobecným hlediskem. Tyto emoční testy nejsou totožné s morálním nebo estetickým hodnocením: někdy přece hodnotíme jako morálně či esteticky žádoucí i to, co je nám v představě nepřijemné, nelibé, dokonce odpuzující.

Možná nejslavnějším návrhem reálného filozofického experimentu je následující Turingův scénář:

Novou podobu problému lze popsat v termínech hry, kterou nazveme „imitační hra“. Hrají ji tři lidé, muž (A), žena (B) a tazatel (C) libovolného pohlaví. Tazatel je v jiné místnosti než zbývající dva hráči. Pro tazatele je cílem hry určit, který ze zbývajících hráčů je muž a který žena. Zná je jen jako hráče X a hráče Y a na konci hry buď prohlásí, že „X je A a Y je B“, nebo že „X je B a Y je A“. Tazatel smí hráčům A i B klást otázky. [...] Cílem hry pro hráče A je, aby se C při identifikaci zmýlil. [...] Cílem hry pro třetího hráče (B) je pomoci tazateli. [...] Nyní si položíme následující otázku: „Co by se stalo, kdyby úlohu hráče A převzal v této hře stroj?“ Bude se tazatel mýlit v této hře stejně často, jako když ji hrají muž a žena? Tyto otázky nahrazují naši původní otázku „Mohou stroje myslet?“⁶

Autor navrhuje přenést pozornost od otázky, na niž nelze dostupnými prostředky nalézt uspokojivě zdůvodněnou odpověď (Mohou stroje myslet?), k otázce, u které je možné navržené odpovědi empiricky zkoumat (Mohou stroje obstát v imitační hře?) s tím, že pro praktické účely není mezi těmito otázkami podstatný rozdíl. Tato nová otázka zároveň předpokládá reálný, a dokonce i realizovaný test.

Třetí skupinou textů, jež mezi myšlenkové experimenty řadíme, jsou úvahy o představivosti. V takových pasážích jde o komentování charakteru, možnosti a hranic samotné schopnosti představovat si. Jedná se o zobecněná vnitřní pozorová-

6 TURING, Alan M. (1950): Computing Machinery and Intelligence. *Mind* 59 (236), 433–434.

ní či o výsledky reálných psychologických experimentů, jejichž cílem jsou závěry týkající se obrazotvornosti jako takové, nikoli závěry o pravděpodobnosti či hodnotě představovaných situací. Do této kategorie počítáme Nagelova Netopýra:

Předpokládám, že všichni věříme, že netopýři mají zkušenost. Jedná se o savce a o jejich zkušenosti není třeba pochybovat více než o zkušenosti myší, holubů nebo velryb. [...] Víme, že většina netopýrů (přesněji *Microchiroptera*) vnímá vnější svět primárně sonarem nebo echolokací [...]. Pokud si to dokáže představit, což ostatně není tak náročné, znamená to jenom, co by to znamenalo pro *mne* chovat se jako netopýr. O to však nejde. Já chci vědět, jaké je to být netopýrem pro *netopýra*.⁷

Máme si představit, jaké by to bylo být netopýrem. Naše představa podle autora nutně vypadá tak, že k naší stávající perspektivě přidáme nový zdroj zkušenosti. I kdybychom měli velmi přesnou představu o tom, jaké to je vnímat svět sonarem, výsledná zkušenost a perspektiva by stále nebyla netopýrova; byla by naše, jen o něco bohatší. Podobným směrem míří i Berkeleyho kritická poznámka o představivosti:

Ale řeknete, že není nic snazšího než si představit stromy, např. v parku, nebo knihy v přístěnku a nikoho u nich, kdo by je vnímal. Odpovím, že to vše je možné, že v tom není vůbec potíží, ale prosím vás, co jiného je to vše, než že si vytváříte ve své mysli jisté ideje, kterým říkáte *knihy* a *stromy*, a zároveň nevytváříte ideje někoho, kdo by je mohl vnímat?

7 NAGEL, Thomas (1974): What Is It like to Be a Bat? *Philosophical Review* 83 (4), 438–439.

Ale nevnímáte je vy sám po celou tu dobu nebo nemyslíte na ně? To tedy nikam nevede; ukazuje to jen, že máte schopnost představovat si nebo vytvářet ve své mysli ideje; ale to také nedokazuje, že byste si dovedli představit předměty svého myšlení existující mimo mysl; *abyste to dokázali, musíte si je představit jako nepředstavené nebo nemyšlené, a to si zřejmě odporuje*. I když se snažíme sebevíc, abychom si představili existenci vnějších těles, pozorujeme po celou tu dobu jen svoje vlastní ideje. Ale poněvadž si mysl nevsímá sama sebe, upadá do klamu, že si dovede představit a že si skutečně představuje jako existující tělesa, na něž nemyslela, nebo tělesa mimo mysl, ačkoliv jsou jí právě vnímána nebo v ní existují.⁸

I zde autor poukazuje na hranice naší představivosti. Nelze si podle něj důsledně představit zcela izolovaný objekt. Vždy totiž půjde přinejmenším o objekt, který musel člověk pomocí představivosti uchopit, myslet, kvazismyslově vnímat. Naše představy vnějších věcí jsou tak podle Berkeleyho ve skutečnosti nutně představy našeho pohledu na tyto věci.

Máme zde tedy tři skupiny textů, jež bývají často počítány mezi myšlenkové experimenty, avšak naše kritéria nesplňují. (1) Obecné argumenty někdy spojuje s myšlenkovými experimenty zavedení konkrétních detailů. Ty však nejsou použity jako výchozí kulisy, ve kterých se snažíme pomocí představivosti zorientovat. Jsou zmíněny jako postradatelné ilustrace pojmů a tvrzení, nikoli jako pokyny k řešení úlohy. (2) Reálné psychologické experimenty spojuje s myšlenkovými experimenty jejich vnitřní dynamika, dále pak skutečnost, že si při nich někdy experimentátor vystačí jen s vlastní obrazotvor-

⁸ BERKELEY, George (1995): *Pojednání o základech lidského poznání*. Praha: Svoboda, 75–76. Přeložil J. Brdčíko.

ností. Liší se však v cíli, kterého chceme pomocí představivosti dosáhnout. Reálnými experimenty testujeme samotnou naši duševní schopnost; představivost je tak poznávacím cílem, nikoli prostředkem. Myšlenkovými experimenty se naproti tomu snažíme pomocí představivosti zjistit něco o světě a jeho hodnotách. (3) Pro úvahy o představivosti platí totéž co pro reálné psychologické experimenty. Drobný rozdíl je jen v obecnější formulaci tezí a ve skutečnosti, že závěr je někdy opřený pouze o introspekci, tj. o pozorování vlastního nitra, nikoli nutně o experiment, tj. o kontrolovanou variaci proměnných.

K ČEMU JE MYŠLENKOVÝ EXPERIMENT?

Myšlenkové experimenty mají podle našeho mínění vlastně jedinou roli: slouží jako *případové studie* – což znamená pouze tolik, že jsou spojené s obecnějším tvrzením, jehož pravdivost mají v širokém smyslu podporovat. Nejde o nic velkolepého, na druhé straně však nejde ani o nic bezcenného. Myšlenkové experimentování je představování si konkrétní situace, jež ve valné většině případů vede k přijetí nějakého přesvědčení. Představíme si tedy jistou scénu a díky tomu usoudíme, co by za daných okolností nejspíš nastalo. Tento experimentální závěr je pak chápán jako konkrétní výskyt nějakého obecnějšího tvrzení, jež jsme pro naše potřeby pojmenovali jako *princip*.

Mezi odborníky nepanuje shoda ohledně názoru, jak silnou podporou principu vlastně myšlenkové experimenty jsou. Lze myšlenkovým experimentům důvěřovat? Jsou závěry získané pomocí představivosti lepší než náhodné hádání výsledků? Pokud ano, za jakých podmínek myšlenkové experimenty fungují nejlépe? Nechceme se zde do této spletité diskuse pouštět; myšlenkové experimentování má totiž podle nás smysl i v případě, že na tyto otázky nedokážeme odpovědět. Domníváme se, že myšlenkové experimenty jsou cenné zejména proto, že vyvolávají

„argumentační tlak“ (odborný termín pro totéž je *přenos důkazního břemene*). Co tím míníme? Dejme tomu, že v nějaké polemice zazní myšlenkový experiment. Jeho předkladatel doufá, že promyšlení příkladu povede protistranu k principu, který bude přímo či nepřímo zpochybňovat její stanovisko. Pokud s tím protistrana nesouhlasí, je na ní, aby daný myšlenkový experiment vyvrátila, např. pomocí kontrárního myšlenkového experimentu, výzkumu či expertního názoru. Kdybychom to měli říci skutečně otevřeně, pak myšlenkový experiment považujeme za jemný nástroj, kterým vzbudíme v protivníkovi názor, jenž není v souladu s jeho jinými názory. On sám se pak musí snažit vzniklou situaci uspokojivě vyřešit.⁹

JAK MYŠLENKOVÉMU EXPERIMENTU ROZUMĚT?

Do naší knihy jsme vybrali sto pozoruhodných filozofických pasáží, které se různí snad ve všech myslitelných ohledech. Některé mají propracovanou vnitřní strukturu, jiné jsou velmi jednoduché. Některé jasně popisují, co si představit, jiné se za použití obrazotvornosti skoro stydí. Některé obsahují explicitní argument, otázku a odpověď, u jiných není ani po opakovaném čtení zcela zřejmé, k čemu slouží. Některé se nám zdají samozřejmé, jiné poněkud pochybné. Myšlenkové experimenty jsou jako vtipy – některé dávají smysl samy o sobě a vždy, jiné vyžadují zvláštní okolnosti a sdílenou znalost. A přestože riskujeme, že myšlenkové experimenty stejně jako vtipy nepřezijí svůj vlastní výklad, dovolili jsme si uvedené myšlenkové experimenty opatřit schematickými interpretacemi.

Naše analýzy jsou trojstupňové. Nejprve parafrázujeme obsah samotného myšlenkového experimentu, tj. ve zhuťněné po-

⁹ Detailnější představení této koncepce lze najít ve třetí kapitole PICHA, Marek (2011): *Kdyby chyby*. Olomouc: Nakladatelství Olomouc.

době zachycujeme pokyny, co si představit, a rovněž i to, k jakému konkrétnímu výsledku to má podle autora vést. Na druhém stupni formulujeme zobecněný výsledek myšlenkového experimentu. Třetím stupněm je pak zachycení dalšího argumentačního použití; typicky jde o filozofické stanovisko, jež je experimentem podpořeno či zpochybněno.

Nyní tedy k prvnímu stupni analýzy. Ještě jednou zopakujeme, že myšlenkový experiment považujeme za soubor pokynů, co a jak si představit, čeho si v představě všimát a jak to posuzovat. Každý myšlenkový experiment podle nás obsahuje několik složek, které jsme se pokusili izolovat v útvaru pojmenovaném *destilát*. Jde o schématické zachycení toho, jak se z prostého představování si stane experiment. Klíčovým rysem je záměrná *změna podmínek a sledování*, co dalšího se kvůli tomu změní.

Každý destilát se skládá ze dvou vrstev. První vrstva popisuje to, čemu říkáme „obvyklý průběh“; poloformálně ji v našich rozborech zachycujeme jako *vstupní konstelace* — *výstupní konstelace*. Jak je z názvu patrné, obvyklý průběh zachycuje normální, očekávaný či předpokládaný stav věcí. Většinou jde o popis toho, jak si autor představuje, že by se věci měly, co by se stalo, či jak se za popsanych okolností (vstupní konstelace) obvykle chová svět, společnost nebo jedinec (výstupní konstelace). Ale pozor, není tomu tak vždy. Obvyklý průběh někdy vyjadřuje pouze autorův *provizorní* názor. Co to znamená? Autor dočasně přijímá tvrzení, hypotézu, rozšířený názor, aby ho následně pomocí představivosti vyvrátil. Některé myšlenkové experimenty jsou tak míněny například jako zpochybnění definice: autor ji nejprve dočasně přijme, ale vzápětí ukáže, že lze najít hypotetický protipříklad.

To skutečně zajímavé na myšlenkovém experimentu zachycuje druhá vrstva destilátu popisující „upravený průběh“. V ní je vstupní konstelace změněna a my máme pomocí obrazotvornosti rozhodnout, zda a jak by se tato změna projevila na výstupu. Tomu odpovídá i náš poloformální zápis *upravená*

konstelace — závěr. Úprava konstelace může mít nejrůznější podobu. Může jít o drobnou změnu scénáře, kdy změníme pohlaví, společenský status či počet aktérů, např. Vlci, Záchranný člun. Oblíbenou úpravou je stupňování, při němž zesílíme schopnosti či zvýrazníme vlastnosti popsané v obvyklém průběhu, např. Klamavý démon, Apriorní prostor. Jako úpravu ale chápeme i předložení případu, jenž splňuje definiční kritéria popsaná v obvyklém průběhu, např. Nenávistný dopis, Mince v kapse. Některé experimenty jsou vybudované na analogii, tedy na posouzení podobné, avšak názornější upravené konstelace, např. Houslista, Pan Oreó.

Naše interpretace samotných hypotetických scénářů tedy mají vždy následující formu:

vstupní konstelace
— výstupní konstelace
▽
upravená konstelace
— závěr

Stručně řečeno, první řádek popisuje, co máme přijímat jako východisko a z jakého hlediska je posuzovat. Druhý řádek popisuje, jak se situace změní a jaký to má vliv na její posouzení. Upozorňujeme, že v každém myšlenkovém experimentu musí být plně vyjádřena pouze jediná složka destilátu: upravená konstelace. V každém experimentu je popsáno, co zvláštního si představit. Naproti tomu v pasážích mnohdy chybí celý popis obvyklého průběhu. Většinou proto, že je samozřejmý a bylo by podle autora zbytečné ho popisovat; stačí se spolehnout na široce sdílené porozumění. Někdy je v textech také nevyjádřený závěr, případně je zachycený formou řečnické otázky. Opět proto, že doslovnost není podle autora nezbytná, výsledek představování si je zřejmý a jeho záměrné vypuštění může mít vhodný rétorický účinek.

Podívejme se na myšlenkový experiment Judith Thomsonové známý jako Problém transplantace. Ze seznamu jsme ho vynechali kvůli zřejmé podobnosti s jinými zde uvedenými myšlenkovými experimenty, nyní ale dobře poslouží jako ilustrace našeho analytického rámce:

Představte si, že jste opravdu skvělý chirurg. Mimo jiné se věnujete transplantaci orgánů – jste tak dobrý chirurg, že se transplantované orgány vždy ujmou. Nyní máte pět pacientů, kteří potřebují orgány. Dva potřebují plíce, dva ledvinu a pátý srdce. Pokud tyto orgány nedostanou dnes, zemřou. Když pro ně dnes orgány najdete, můžete provést transplantaci a všichni přežijí. Ale kde najít plíce, ledviny a srdce? Čas už téměř vypršel, když se dozvíte, že do nemocnice právě přišel na pravidelnou roční prohlídku mladík, jenž má odpovídající krevní skupinu a je naprosto zdravý. Máte tedy možného dárce. Jen jej musíte rozříznout a rozdělit *jeho* orgány mezi pět lidí, kteří je potřebují. Zeptáte se jej na to, ale on odpoví: „Promiňte, soucítím s nimi, ale nesouhlasím s tím.“ Bylo by mravně přijatelné provést operaci i za těchto okolností?¹⁰

V poslední větě příkladu je výslovně uveden způsob, jakým máme situaci posuzovat. Chce se po nás morální hodnocení, v destilátu bude tedy symbol „—“ tentokrát zastupovat posouzení morální přijatelnosti jistého jednání. Zbytek pasáže je věnován popisu upravené konstelace, v něm jde o záchranu pěti nevinných osob za cenu obětování jedné nevinné osoby. Zachycení explicitních součástí textu by tedy mohlo vypadat následovně:

10 THOMSON, Judith Jarvis (1985): The Trolley Problem. *Yale Law Journal* 94, 1396.

? — ?

chirurg zachrání 5 osob za cenu zabití 1 osoby
— [je to mravně přijatelné?]

Snažili jsme se při destilaci zachovat některé podružné, avšak charakteristické znaky dané pasáže. Proto zde uvádíme chirurga a konkrétní počet osob, byť z hlediska obrazotvornosti tato určení nejsou podstatná. Operaci by klidně mohl provádět taxikář a mohl by při ní zachránit 8 osob. Na rovině destilátu jsme se snažili zobecnovat co nejméně, soustředili jsme se na vynechávání většiny nepodstatných detailů.

Ostatní části destilátu musíme doplnit. V obvyklém průběhu půjde rovněž o morální hodnocení, a sice o morální hodnocení zabití osoby; takové jednání je implicitně hodnoceno jako mravně nepřijatelné. Máme si tedy nejprve představit a posoudit zabití osoby, poté si máme představit a posoudit zabití osob, jež by vedlo k záchraně pěti jiných osob:

zabití 1 osoby

— mravně nepřijatelné

chirurg zachrání 5 osob za cenu zabití 1 osoby
— [je to mravně přijatelné?]

Jaký je závěr myšlenkového experimentu? Zde si již musíme pomoci kontextem, naštěstí nás ale autorka nenechává na pochybách. Ve svém článku píše, že většina lidí by jistě hodnotila chirurgovo jednání jako mravně nepřijatelné. Morální hodnocení daného jednání se tedy po úpravě nezmění, přestože by nyní vedlo k prospěchu více osob.¹¹

¹¹ Uvedený závěr je mimořádně zajímavý zejména při srovnání s analogickým experimentem známým jako Problém drezíny. Jeho destilát je totiž až na drobné de-

Nyní ke druhému stupni naší analýzy. V něm jde o zobecnění závěru získaného promyšlením scénáře. Jak jsme již uvedli, myšlenkové experimenty chápeme jako případové studie, jež mají podpořit platnost obecnějšího tvrzení, *principu*. Při hledání patřičných formulací principu jsme se drželi několika zásad. Všechny principy jsou vyjádřené pomocí kondicionálu, tj. hovoří o tom, co *by* se stalo, jaké *by* to bylo, apod. Dále, principy by měly mít jasnou kvalifikaci, tedy volně řečeno rozsah platnosti. Někdy je princip zachycen jako *možný* (některé, někdy, alespoň jednou), jindy jako *obvyklý* (spíše, typicky, obvykle, většinou) či *nutný* (vždy, pokaždé).

Největší úskalí ale představuje míra zobecnění závěru. Vezměme si pro ilustraci smyšlený příklad, ve kterém Sókratés vypije sud nafty. Autor se ptá, co by se se Sókratem asi stalo; my se domníváme, že by zemřel. Tento závěr můžeme zobecnit mnoha různými způsoby, následují jen některé z nich. Která z formulací nejlépe vystihuje autorův záměr?

Po vypití velkého množství nafty by Sókratés zemřel.
Po vypití velkého množství nafty by živočich zemřel.
Po vypití sudu tekutiny by člověk zemřel.
Požití husté tekutiny by mělo vliv na lidské zdraví.
Požití černé tekutiny by ovlivnilo západní filozofii.

V analýzách jsme se vždy snažili interpretovat texty vstřícně a hledali jsme takovou míru zobecnění, která je na jedné straně rozumně podpořena experimentem, na druhé straně může rozumně vstupovat do další argumentace. V našem příkladu se Sókratem bychom tedy jinak formulovali princip, kdybychom věděli, že autor vposledku kritizuje těžbu ropy, jinak, kdybychom

taily stejný, avšak Problém drezíny vede podle Thomsonové obvykle spíše k opačnému závěru, tj. k přesvědčení, že je při záchraně pěti osob mravně přijatelné zabit jednu nevinou osobu.

věděli, že se vysmívá požívačnosti athénských filozofů. Vraťme se k již zmíněnému Problému transplantace – tam našťestů žádné zkrslení nehrozí. Princip formulujeme následovně:

Nebylo by mravně přijatelné zachránit více osob za cenu zabítí méně osob.

Už jsme uvedli, že konkrétní počet zachráněných osob nepovažujeme za podstatný rys experimentu. Místo pěti osob proto píšeme o více osobách. Mohli bychom rovněž místo zabítí jediného člověka uvažovat experiment, ve kterém by musely být usmrceny třeba dvě osoby; proto vynecháváme konkrétní počet i u obětí.¹²

Třetím krokem analýzy je vyjádření *teze*. Jde o zachycení širokého rámce myšlenkového experimentu. Většinou se jedná o stanovisko, jež je experimentem prostřednictvím principu podpořeno či vyvráceno; často jde o kritiku filozofické teorie či definice. Považujeme za nutné upozornit, že teze ne vždy vyjadřuje názor autora – a to ne snad proto, že bychom se vědomě zpronevěřili jeho argumentačnímu záměru, ale prostě proto, že někdy je teze jen mezistupněm při rozsáhlejší vyvrácení. Jinak řečeno, autoři někdy ve svých textech předkládají teze protistrany a pro lepší názornost je podporují myšlenkovými experimenty – to však neznamená, že se s těmito tezemi sami ztotožňují. Například Akvinského Kanibalové jsou ve skutečnosti argumentem jeho protivníků, který autor následně odmítá. Podobně je Mozek v kádi pro Putnama jen prvním krokem při odmítnutí radikálního skepticismu z pozic sémantického externalismu atd.

¹² V některých případech jsme zvolili nedokonalou míru zobecnění záměrně kvůli stylistickým důvodům. Obávali jsme se, že by nahrazení všech detailů a doplnění všech nevyjádřených prvků vedlo ke ztrátě srozumitelnosti.

I při hledání odpovídajících tezí jsme se snažili držet jistých zásad. Předně nám šlo o to, aby byl vztah mezi tezí a principem co nejsrozumitelnější. Tedy aby bylo i bez rozsáhlejší argumentační analýzy patrné, jakým způsobem princip podporuje tezi. Dále jsme se snažili nalézt formulace úsporné, které by však zároveň jasně zařadily experiment do širšího filozofického kontextu. Z toho důvodu jsme se někdy při zachycení teze uchýlili k odborným termínům jakožto výstižným zkratkám. Tedy zatímco destiláty i principy nepředpokládají u čtenáře žádné zvláštní znalosti, při formulování tezí jsme měli na zřeteli čtenáře o něco málo poučenějšího. V tezích jsme se rovněž více než jinde snažili respektovat autorovu vlastní terminologii.

Tezi Problému transplantace bychom zachytili následovně:

Zabít méně osob je mravně horší než nechat více osob zemřít.

Nemuseli jsme se při parafrázování uchýlit k odborným výrazům. Dokonce je snad zřejmý i vztah mezi tezí a jejím výše popsaným principem. Za bližší pozornost tak stojí snad pouze skutečnost, že autorka sama tuto tezi nepřijímá.¹³ Myšlenkovým experimentem ji podporuje a explicitně ji formuluje jen proto, aby s ní mohla dále polemizovat.

Ještě jednu poznámku. V několika málo případech vidíme mezi slavnými pasážemi takové podobnosti, že je raději počítáme jako různé výskyty téhož myšlenkového experimentu. Proto je klademe vedle sebe a uvádíme analýzu jen jednoho z nich. Jmenovitě jde o variace Problému drezíny, Vypracovaného objektu, Knížete a příštípkáře, Rozděleného já a Paradoxu holiče.

¹³ THOMSON, Judith Jarvis (1985): The Trolley Problem. *Yale Law Journal* 94, 1399.

Myšlenkové experimenty mají těžký život. Někdy se berou příliš vážně a jejich výsledky se chápou jako hodnotnější než výsledky přísnějšího zkoumání. Jindy je zase badatelé ignorují a jejich závěry lehkovážně odmítají jako pusté fantazírování. A někdy je myšlenkovým experimentům vyčítáno něco, co není jejich vinou: že jsou chybnými argumenty. Jako by snad mohly za to, že je někdo špatně použije a podporuje jimi nesouvisící tezi. Neskromným cílem naší knihy je mimo jiné i to, aby k podobným křivdám docházelo co nejméně. Přáli bychom si, aby se lépe rozlišovalo mezi výsledkem představivosti (závěrem), zobecněním na něm založeném (principem) a argumentem, v němž se onen scénář objevuje (tezí).

Snažili jsme se všem autorům prokázat co nejlepší službu, a to i přesto, že s některými experimenty a argumenty buď přímo nesouhlasíme, nebo jsme si alespoň vědomi jejich nedostatků. Naše analýzy jsou míněny pouze jako vodítka, jako interpretační pomůcky; všechny rozborů jsou samozřejmě revidovatelné a za všechny chyby neseme zodpovědnost pouze my sami.

Marek Picha, Dagmar Pichová

100
MYŠLENKOVÝCH
EXPERIMENTŮ
VE FILOZOFII